

**“TARBIYA” FANINI O’QITISHDA BOSHLANG’ICH SINIF O’QUVCHILARIDA AXLOQIY
FAZILATLARNI SHAKLLANTIRISHNING METODIK IMKONIYATLARI**

Normurotova Aziza Karim qizi

*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Boshlang’ich ta’lim metodikasi kafedrası
o’qituvchisi azizanormurodova68@gmail.com*

Xolmurodova Muxlisa Xoldor qizi

*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Boshlang’ich ta’lim yo’nalishi 4-bosqich
talabasi muhlisa955886900@gmail.com*

Annotatsiya: *Maqolada boshlang’ich sinf o’quvchilarida halollik, mas’uliyat, mehr-oqibat, adolat, hurmat va hamkorlik kabi axloqiy fazilatlarni shakllantirishda “Tarbiya” fanining metodik imkoniyatlari o’rganiladi. Nazariy tahlil asosida kognitiv, emotsional-qadriyatli va xulq-atvoriy komponentlardan iborat metodik model ishlab chiqiladi. Axloqiy dilemmalar, rolli o’yinlar, refleksiv suhbatlar, hikoya va ijtimoiy loyihalardan foydalanish bo’yicha dars namunalari, kuzatuv indikatorlari va metodik tavsiyalar beriladi. Taklif etilgan model empirik tajriba natijasi emas, keyingi tajriba-sinov uchun nazariy asosdir.*

Kalit so’zlar: *Tarbiya fani, boshlang’ich ta’lim, axloqiy fazilat, qadriyat, metodik model, empatiya, refleksiya, axloqiy dilemma.*

KIRISH

Globalashuv jarayonida shaxsning ma’naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish, qadriyatlarga monand bilim berish ustuvor vazifadir. Kichik maktab yoshida bola jamoa qoidalarini tushunadi, o’z xatti-harakatining boshqalarga ta’sirini sezadi va muayyan axloqiy mezonlarga tayangan holda qaror qabul qilishni o’rganadi. Shu bois “Tarbiya” darsi quruq nasihat emas, balki tanlov, muloqot va tajriba maydoniga aylanishi zarur.

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-son qarori bilan uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi tasdiqlangan. 2020-yil 6-iyuldagi 422-son qaror umumiy o’rta ta’lim muassasalarida “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich joriy etishga asos bo’lgan [1; 2]. Mazkur hujjatlar tarbiya mazmunini tizimlashtirish uchun normativ zamin yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida tarbiyani inson kamolotining asosiy sharti sifatida talqin etadi [3]. Uning qarashlarida axloqiy sifatlar shaxsiy fazilat bo’lish bilan birga, ijtimoiy munosabatlarning mezoni hamdir. Boshlang’ich sinfda bu g’oya oiladagi odob, maktabdagi hamkorlik va jamiyat oldidagi mas’uliyat mavzulari orqali amaliy mazmun kasb etadi.

L. Kohlberg axloqiy mulohaza yuritishning rivojlanishini bosqichlar orqali izohlagan [4]. Uning nazariyasi bolaga tayyor javobni aytishdan ko’ra, qaror sababini so’rash va muqobil fikrlarni muhokama qilish ahamiyatini tushunishga yordam beradi. Biroq kichik yoshdagi

bolalarning mavhum fikrlash imkoniyatlari cheklanganligi sababli dilemmalar kundalik, sodda va tanish vaziyatlardan tanlanishi lozim.

T. Lickona xarakter tarbiyasida axloqiy bilish, axloqiy his qilish va axloqiy xulqning birligini ta’kidlaydi [5]. Mazkur yondashuv darsda “biladi — his qiladi — bajaradi” mantiqiy ketma-ketligini yaratishga asos bo’ladi. Faqat qoidani yod olgan o’quvchi uni har qanday vaziyatda bajarmasligi mumkin; shuning uchun amaliy mashq va shaxsiy refleksiya zarur.

CASEL modeli o’zini anglash, o’zini boshqarish, ijtimoiy xabardorlik, munosabatlar ko’nikmalari va mas’uliyatli qaror qabul qilishni ajratadi [6]. Ushbu kompetensiyalar axloqiy fazilatlarning o’zi bilan aynan teng emas, ammo ularning kundalik xulq-atvorda namoyon bo’lishiga ko’maklashuvchi psixologik-pedagogik vosita bo’la oladi.

Durlak va hammualliflarining maktabdagi ijtimoiy-emotsional ta’lim dasturlariga oid meta-tahlili bunday dasturlarning o’quvchilarning ijtimoiy-emotsional ko’nikmalari va xulqiga ijobiy ta’sirini ko’rsatgan [7]. Natijalarni “Tarbiya” faniga avtomatik ko’chirish mumkin emas: mahalliy o’quv dasturi, yosh, o’qituvchi tayyorgarligi va madaniy kontekst alohida hisobga olinishi kerak.

Shunday qilib, milliy pedagogik meros va zamonaviy yondashuvlar birgalikda axloqiy tarbiyaning bilim, munosabat va harakatga asoslangan konseptual poydevorini yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-metodik xarakterga ega. Unda normativ hujjatlar va ilmiy adabiyotlarni mazmuniy tahlil qilish, qiyoslash, tizimlashtirish, pedagogik modellash hamda didaktik loyihalash usullaridan foydalanildi. Manbalar axloqiy rivojlanish, xarakter tarbiyasi, ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar va boshlang’ich ta’lim amaliyotiga aloqadorlik mezonlari asosida tanlandi.

Tahlil birligi sifatida “axloqiy fazilat” tushunchasi olindi. U shaxsning ma’lum axloqiy me’yorni bilishi, uning qadrini anglab, ijobiy munosabat bildirish olishi va muayyan sharoitda shu me’yorga muvofiq xatti-harakat qilishga intilishi sifatida operatsionlashtirildi. Ushbu ta’rif diagnostika indikatorlarini aniq belgilashga xizmat qiladi.

1-jadval

Metodik modelning tarkibiy qismlari va baholash indikatorlari

Komponent	Mazmuni	O’quvchida kuzatiladigan ko’rsatkichlar	Aniqlash usuli
Kognitiv	Axloqiy tushunchalarni va qarorlarning oqibatini anglash	Adolatli va adolatsiz holatni farqlaydi; o’z tanlovini izohlaydi	Savol-javob, vaziyatli topshiriq
Emotsional-qadriyatli	Empatiya, hurmat va qadriyatli munosabat	Boshqalarning hissiyotini hisobga oladi; tengdoshining fikrini tinglaydi	Suhbat, refleksiv karta
Xulq-atvoriy	Yordam berish, va’daga rioya qilish, halol tanlov	Vazifalarni xolis taqsimlashga intiladi; kelishuvga amal qiladi	Turli vaziyatlarda muntazam pedagogik kuzatish

Nazariy modelni baholash uchun indikatorlar tizimi ishlab chiqildi. Axloqiy bilim savol-javob orqali, emotsional munosabat suhbat va refleksiv kartalar orqali, amaliy ko’nikma esa

turli vaziyatlarda muntazam kuzatish orqali qayd etiladi. O'quvchini bir marta kuzatib qat'iy "axloqli" yoki "axloqsiz" deb belgilashga yo'l qo'yilmaydi[8].

2-jadval Metodik modelni amalga oshirish bosqichlari

Bosqich	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati	Kutiladigan natija
1. Muammoni anglash	Axloqiy vaziyatni taqdim etadi, yo'naltiruvchi savollar beradi	Vaziyatni tushunadi, muammoni aniqlaydi	Adolat va tenglikka oid muammoni anglash
2. Muqobil qarorlarni muhokama qilish	Turli yechimlarni taqqoslashga undaydi	Fikr bildiradi, boshqalarni tinglaydi, qarorini asoslaydi	Axloqiy tanlovni asoslash
3. Qarorni amalda sinash	Rolli o'yin yoki hamkorlik faoliyatini tashkil etadi	Tanlangan qarorni faoliyatda qo'llaydi	Adolatli xatti-harakatni mashq qilish
4. Refleksiya va rejalashtirish	Tahliliy savollar beradi, keyingi harakatga yo'naltiradi	O'z xatti-harakatini baholaydi, keyingi qadamni belgilaydi	Mas'uliyat va o'zini baholashni rivojlantirish

Maqolada haqiqiy tajriba-sinov, respondentlar soni, nazorat guruhi yoki statistik natijalar da'vo qilinmaydi. Quyida keltirilgan dars ishlanmalari sinovdan o'tkazish uchun taklif etilgan metodik konstruksiyalardir.

Natijalar tahlili. Tahlil natijasida "Tarbiya" fanining beshta metodik imkoniyati tizimlashtirildi. Mazmuniy-qadriyatli imkoniyat halollik, rostgo'ylik, adolat, mehr-oqibat va mas'uliyat tushunchalarini hayotiy voqealar bilan bog'lashdan iborat. Faoliyatli imkoniyat bolalarning fikr almashishi, birgalikda yechim izlashi va ijtimoiy topshiriqlarni bajarishida namoyon bo'ladi.

Emotsional-refleksiv imkoniyat o'z hissiyotini nomlash, boshqalarning kechinmalarini sezish, xatti-harakat oqibatini tushunish orqali ro'yobga chiqadi. Integrativ imkoniyat o'qish savodxonligi, ona tili, tasviriy san'at va sinfdan tashqari faoliyat bilan mazmuniy bog'lanish hosil qiladi. Diagnostik imkoniyat esa faqat javobni emas, kundalik xulqdagi ijobiy o'zgarishni kuzatishga imkon beradi.

"Do'stim nazorat ishida javobni ko'rsatishni so'radi" vaziyati orqali halollik va do'stga yordam berish o'rtasidagi munosabat muhokama qilinadi. O'qituvchi: "Do'stga yordam berishning halol yo'li bormi?", "Ko'chirish kimga qanday zarar yetkazadi?", "Darsdan keyin qanday yordam ko'rsatish mumkin?" degan savollarni beradi.

Muhokamada bolalar turli yechimlarni taklif qiladi. O'qituvchi bolalarni uyaltirmasdan, tanlov sababini asoslashga undaydi. Mashg'ulot yakunida har bir o'quvchi "Men do'stimga halol yordam berish uchun..." jumlasini davom ettiradi. Ushbu yondashuv axloqiy mulohaza yuritish va mas'uliyatli qaror qabul qilishni mashq qildiradi.

"Yangi sinfdosh" mashg'ulotida bir bola yangi kelgan o'quvchi, boshqalar esa sinfdoshlar rolini bajaradi. Guruhning vazifasi uni jamoaga qo'shish, suhbat boshlash va faoliyatga taklif etishdir. O'yin yakunida ishtirokchilar o'zini qanday his qilganini aytadi, kuzatuvchilar esa hurmat va hamdardlik ifodalangan harakatlarni misollar bilan qayd etadi.

Rolli o'yin samimiy muomala ko'nikmalarini rivojlantiradi, biroq majburiy shaxsiy tajribani oshkor qilish talab etilmaydi. Rollar ixtiyoriy taqsimlanishi va hech bir bola kamsituvchi obrazga majburlanmasligi lozim.

Badiiy matn yoki xalq og'zaki ijodidagi axloqiy vaziyat tanlanadi. Masalan, "Rost so'z — tosh yorar" maqoli asosida o'quvchilar rostgo'ylikning foydasi va yolg'onning ehtimoliy oqibatlarini taqqoslaydi. Savollar: "Qahramon nima sababdan haqiqatni aytishdan qo'rqdi?", "Boshqa qanday yo'l tutish mumkin edi?", "Rost gapirishni muloyimlik bilan qanday uyg'unlashtiramiz?"

Hikoyadan keyin o'quvchilar kichik dialog tuzadi yoki qahramonga maslahat xati yozadi. Bunda ona tili va o'qish savodxonligi bilan fanlararo integratsiya yuzaga keladi. Axloqiy mazmun nutqiy faoliyat orqali mustahkamlanadi.

Bir hafta davomida sinf kichik, ixtiyoriy va xavfsiz yordam ishlarini rejalashtiradi: kutubxonadagi kitoblarni tartibga keltirish, sinfdoshga mavzuni tushuntirish, sinf jihozlarini asrash, jamoaviy ishda boshqalarni tinglash. Har kuni o'quvchi "Nima qildim? Kimga foydasi tegdi? Keyingi safar nimani yaxshilayman?" savollariga qisqa javob yozadi.

Loyiha bahosi bajarilgan "yaxshi ishlar" soniga emas, mas'uliyat, hamkorlik va o'z harakatini tushuntira olishga tayanadi. Bu tashqi mukofot uchun harakat qilish o'rniga ichki motivatsiyani rivojlantirishga yo'naltiriladi.

Dars oxirida o'quvchilar "Bugun kimning fikrini yaxshiroq tushundim?", "Qaysi qarorim bilan faxrlanaman?", "Keyingi darsda nimani o'zgartiraman?" savollariga javob beradi. Javobni og'zaki, yozma yoki ramzli karta orqali berish mumkin. Shaxsiy javoblarni butun sinf oldida majburiy e'lon qilish talab etilmaydi.

5 daqiqa — qiziqtiruvchi hayotiy vaziyat; 8 daqiqa — hikoya yoki matn tahlili; 12 daqiqa — kichik guruhdagi dilemma muhokamasi; 10 daqiqa — rolli o'yin yoki qarorni sahnalashtirish; 5 daqiqa — umumlashtirish; 5 daqiqa — refleksiya. Vaqt taqsimoti sinfning yosh va tayyorgarlik darajasiga ko'ra moslashtiriladi.

1–2-sinflarda rasmlar, sodda dialog va qisqa sahnalashtirishlar ustun bo'lsa, 3–4-sinflarda sabab-oqibat tahlili, muqobil tanlov va asoslangan xulosa chiqarishga ko'proq e'tibor beriladi.

Axloqiy rivojlanishni baholashda bilimni xulq-atvor bilan tenglashtirish metodik xatodir. O'quvchi "halollik" ta'rifini ayta olishi, ammo qiyin vaziyatda mustaqil tanlovga qiynalishi mumkin. Shuning uchun baholash kamida uch turdagi dalilga — vaziyatli savol, o'quvchi refleksiyasi va tabiiy sharoitdagi kuzatuvga asoslanishi lozim.

Taklif etiladigan kuzatuv kartasida besh indikator qayd etiladi: halollik — xatoni tan olish; mas'uliyat — kelishuvga rioya qilish; mehr-oqibat — yordamga ehtiyojni sezish; hurmat — suhbatdoshni bo'lmasdan tinglash; hamkorlik — guruh vazifasida konstruktiv ishtirok. Har bir indikator "hozircha kam kuzatildi", "yordam bilan namoyon bo'ldi", "mustaqil namoyon bo'ldi" kabi tavsifiy darajalar bilan qayd qilinadi.

Baholashda kontekst hisobga olinadi. Masalan, tortinchoq bolaning kam gapirishi hurmatsizlik belgisi emas; topshiriqni bajarmaslik esa har doim mas'uliyatsizlikni anglatmaydi.

Til, emotsional holat, sog'liq, oilaviy sharoit va o'quv ehtiyojlari xatti-harakatga ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli natijalar jazolash yoki bolalarni omma oldida solishtirish uchun ishlatilmasligi kerak.

Ota-onalar bilan hamkorlikda uyda kuzatiladigan ijobiy xatti-harakatlar haqida qisqa fikr almashish foydali. Biroq ota-ona xabari yagona baholash manbasi bo'la olmaydi. O'qituvchi va ota-ona bolaning shaxsini emas, muayyan vaziyatdagi harakatini muhokama qilishi maqsadga muvofiq.

Metodik modelning kuchli tomoni axloqiy tushunchani hissiy anglash va real harakat bilan bog'lashidir. Cheklovi esa uning hali maxsus tajriba-sinov orqali tekshirilmaganligidir. Keyingi tadqiqotlarda boshlang'ich va yakuniy diagnostika, qiyosiy guruhlar, o'qituvchi kuzatuvlari va o'quvchi ishlari asosida samaradorlikni tekshirish lozim.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, taklif etilgan metodlar murakkab texnik jihozlarni talab etmaydi. Ular oddiy dars matni, rasm, kartochka va jamoaviy muhokama yordamida tashkil qilinishi mumkin. Shu bilan birga, o'qituvchining savol berish, munozarani boshqarish va xavfsiz psixologik muhit yaratish kompetensiyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xulosa. "Tarbiya" fanini o'qitishda axloqiy fazilatlarni shakllantirish mazmuniy, faoliyatli, emotsional-refleksiv, integrativ va diagnostik imkoniyatlarni uyg'un qo'llashni talab qiladi. Axloqiy tushunchalarni yodlatish bilan chegaralanmasdan, bolaga ularni anglash, qadrlash va real vaziyatda qo'llash imkonini berish zarur.

Taklif etilgan uch komponentli modelda kognitiv bilim, emotsional-qadriyatli munosabat va xulq-atvoriy ko'nikma bir-birini to'ldiradi. Axloqiy dilemmalar mustaqil tanlovni, rolli o'yinlar empatiyani, hikoya tahlili qadriyatli fikrlashni, mini-loyihalar esa mas'uliyatli faoliyatni mashq qildiradi.

Metodik tavsiya sifatida darslarni yoshga mos hayotiy vaziyatdan boshlash, o'quvchi fikrini tinglash, tayyor hukmni shoshilinch bermaslik, milliy qadriyatlarni real xulq bilan bog'lash va baholashda uzoq muddatli kuzatuvdan foydalanish taklif etiladi. Model samaradorligi haqida qat'iy xulosa chiqarish uchun kelgusida empirik tekshiruv zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-son qarori. Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi 422-son qarori. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida.

3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, 1913 (dastlabki nashr).

4. Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol. 1: The Philosophy of Moral Development. San Francisco: Harper & Row, 1981.

5. Lickona T. Educating for Character: How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility. New York: Bantam Books, 1991.
6. CASEL. What Is the CASEL Framework? <https://casel.org/fundamentals-of-sel/what-is-the-casel-framework/>
7. Durlak J. A., Weissberg R. P., Dymnicki A. B., Taylor R. D., Schellinger K. B. The Impact of Enhancing Students' Social and Emotional Learning. Child Development. 2011;82(1):405–432. doi:10.1111/j.1467-8624.2010.01564.x.
8. Normurotova, A. (2025). Boshlang'ich sinf o'quvchilarda milliy qadriyatlarni SEL texnologiyasi asosida shakllantirish imkoniyatlari. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy qadriyatlarni SEL texnologiyasi asosida shakllantirish imkoniyatlari, 386. <https://doi.org/10.5281/zenodo.23181093>